

A folyamatműszerezés érzékelői

Energiaátalakulások szilárd testekben – 7.

Dr. Fock Károly

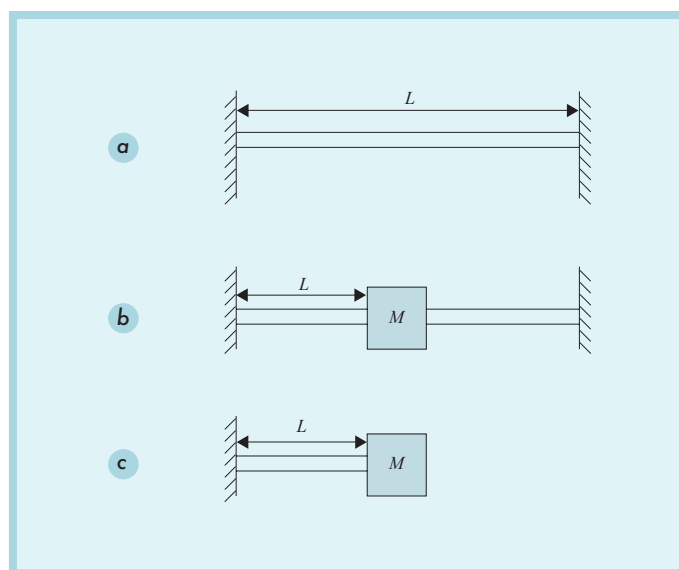
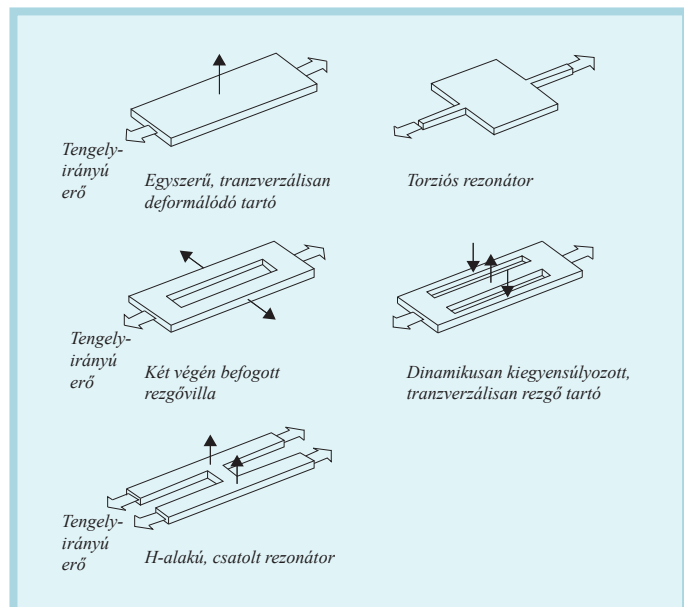
A mechanikai érzékelők családját ismertető cikksorozat alábbi folytatásban egy elméleti összefoglaló keretében a rezgőrendszerű érzékelőcsalád egy új típusának a működési mechanizmusát tárgyaljuk. Az érzékelők működésének lényege, hogy egy elektromechanikai oszcillátor rezonanciafrekvenciájának meghatározó részét képezik, amely oszcillátor a mérendő fizikai mennyiség hatására elhangolódik.

Mechanikai rezonátorok

A mechanikai rezonátor típusú érzékelők a mérendő mechanikai bemenőjelet egy mechanikai rezgőrendszer rezonanciafrekvenciájának megváltozásává alakítják át. Meg kell jegyezni, hogy a frekvencia az oszcillációnak csak egy paramétere, az amplitúdó, a fázisszög és a csillapítás is tekinthető lenne kimeneti mennyiségnek. Hogy ezeknél az érzékelőknél mégis a frekvenciát választják kimenőjelnek, annak az a praktikus magyarázata, hogy a frekvenciajel közvetlenül csatlakoztatható a digitális jelfeldolgozó elektronikához, és nincs szükség A/D-átalakítóra. További előny, hogy a frekvenciajel a pontosság romlása nélkül nagy távolságra továbbítható. Meg kell azonban jegyezni, hogy a felsorolt előnyök nem jelentik egyben az általában megkövetelt nagy mérési pontosságot, a jó ismétlődőképességet, a kis hiszterézist stb. Ezek a méréstechnikai tulajdonságok a speciális érzékelő-kialakításoktól és nem a jel típusától függenek.

Az érzékelők rezgőeleme – a kronológiai sorrendet is figyelembe véve – legelőször az acélhúr, a jó minőségű rugóanyagból készült, vékony falú zárt henger és a hangtanból jól ismert hangvilla volt. A mikroelektromechanikai technológia rohamos fejlődése azonban igen sokféle – többnyire Si-ből kialakított – rez-

1. ábra Si-egykrisztályból kialakított rezgőelemek

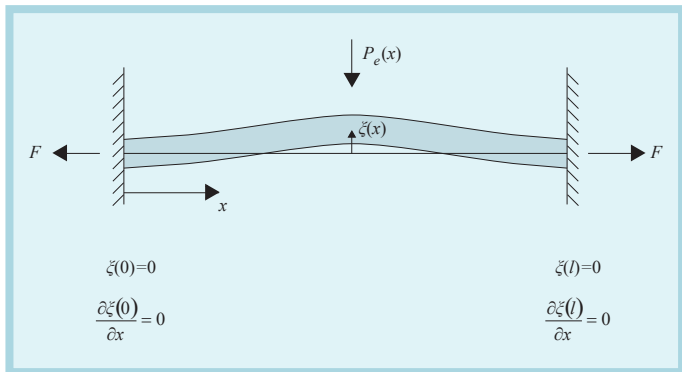

2. ábra Rezonátorok alaptípusai

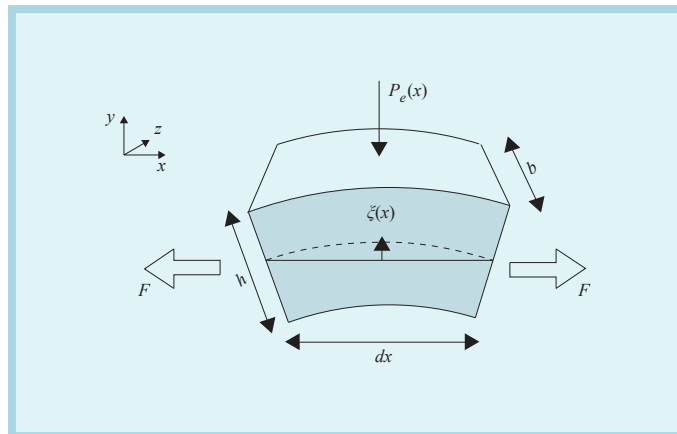
- a) Két végén befogott tartó
- b) Két végén befogott tartó közepén kiegészítő M tömeggel
- c) Konzol, a végén egy kiegészítő M tömeggel

gőlemet hozott létre (1. ábra). A hajlításnak kitett prizmatikus keresztmetszetű, egyszerű tartó, a csavaró igénybevételnek kitett torziós rezonátor, a két végén befogott rezgővilla, a három rezgőelemmel kialakított, dinamikusan kiegyensúlyozott, transzverzálisan rezgő tartó, a H-alakú, csatolt rezonátor csupán egy-egy kiragadott példa a sokféle rezgőelem közül.

Figyelmesebben szemlélve a felsorolt példákat, megállapítható azonban, hogy azok a 2. ábrán látható típusok valamelyikével modellezhetők. A felsorolt érzékelők mindegyike – rugalmas szilárdtestről lévén szó – többféle, vagyis transzverzális, longitudinális, torziós vagy felületi rezgésre is képes. A felsorolt struktúrák végtelen szabadságfokúak (a működési frekvencián általában elosztott paraméterű rendszerek), és emiatt a rezgés bármelyik típusára végtelen számú rezonanciájuk vagy rezgési módjuk lehet. Általában az a tapasztalat, hogy az érzékelők rezgőelemei azonban csak egy domináns rezgési típussal rendelkeznek. Ennek a rezgési módnak a rezonanciafrekvenciája függ a mérendő mennyiségtől, amelyik az érzékelő mechanikai feszültségállapotát, tömegét, csillapítását vagy alakját változtatja meg.

3. ábra Két végén befogott prizmatikus tartó a peremfeltételekkel

4. ábra Elemi hosszúságú tartószakasz dinamikus viszonyai

Befogott végű, tranzverzálisan rezgő tartó

Mivel a rezonátor típusú érzékelőelemek többsége tranzverzálisan rezgő, prizmatikus tartóval modellezhető (3. ábra), ezért a továbbiakban ennek az érzékelőnek a tulajdonságait vizsgáljuk részletesebben. A prizmatikus tartóra az jellemző, hogy hajlítómerevsége független a hosszirányú koordinátától. A további megkötések a peremfeltételekre vonatkoznak:

$$\begin{aligned} \zeta(0) &= 0 \\ \frac{\partial \zeta(0)}{\partial x} &= 0 \\ \zeta(l) &= 0 \\ \frac{\partial \zeta(l)}{\partial x} &= 0 \end{aligned}$$

Ez azt jelenti, hogy a vizsgálat során a tartó végpontjai helyben maradnak, és végeik befogottak, vagyis a semleges szál érintői a befogásoknál vízszintesek maradnak. Az egyenletekben $\zeta(x)$ jelenti a tartó semleges szála nyugalmi állapotól mért kitérését.

Megjegyzés

Az egyik végén befogott, másik végén szabad tartó (konzol) peremfeltételei a következők lennének:

$$\begin{aligned} \zeta(0) &= 0 \\ \frac{\partial \zeta(0)}{\partial x} &= 0 \\ \frac{\partial^2 \zeta(l)}{\partial x^2} &= 0 \\ \frac{\partial^3 \zeta(l)}{\partial x^3} &= 0 \end{aligned}$$

Ha a 3. ábrán látható tartóból kivágunk egy dx hosszúságú elemet (4. ábra), akkor az elemre ható erők egyensúlyára a hely szerint negyedfokú és az idő szerint másodfokú lineáris, inhomogén, parciális differenciálegyenlet írható fel¹ (Euler – Bernoulli-egyenlet). Kis tranzverzális kitérést feltételezve a viszkózusan csillapított prizmatikus tartóra tengelyirányban az

F [N] mérendő- és rá merőlegesen a $P_e(x, t)$ [N] gerjesztőerő hat. A differenciálegyenlet tehát:

$$\begin{aligned} \frac{EI}{(1-\nu^2)} \frac{\partial^4 \zeta(x, t)}{\partial x^4} - F \frac{\partial^2 \zeta(x, t)}{\partial x^2} + \rho bh \frac{\partial^2 \zeta(x, t)}{\partial t^2} + \\ + c \frac{\partial \zeta(x, t)}{\partial t} = \frac{P_e(x, t)}{l} \end{aligned}$$

ahol a jelölések jelentése az alábbi:

- $\zeta(x, t)$ a semleges szál tranzverzális deformációja [m],
- $I=bh^3/12$ a keresztmetszet tehetetlenségi nyomatéka [m⁴],
- c a viszkózus csillapítási tényező [Ns/m²],
- b a tartó szélessége [m],
- h a tartó vastagsága [m],
- l a tartó hossza [m],
- E a Young-féle rugalmassági modulus [N/m²],
- ν a Poisson-tényező [-] és
- ρ a tartó anyagának a sűrűsége [kg/m³].

A differenciálegyenlet bal oldalának első két tagja a tartó rugalmas tulajdonságait írja le. Az EI -szorzat elnevezése: hajlítószilárdság. A harmadik tag a tartó tehetetlenségére jellemző, a ρbh -szorzat pedig a tartó hosszegységre eső tömege. Az egyszerűség kedvéért a sebességarányos csillapításon kívül más típusú súrlódóerőt nem veszünk figyelembe. A jobb oldalon feltüntetett $P_e(x, t)$ erő tartja a tartót mozgásban, a gerjesztés fajtáit később tárgyaljuk.

A tartón kialakult rezonanciafrekvencia és az axiális erő közötti kapcsolat leírásához meg kell oldani a differenciálegyenletet. Analitikus módszer hiányában a megoldás vagy numerikus, vagy közelítő lehet. Ennek érdekében, hogy a megoldás további elemzéséhez analitikus megoldást kapjunk, célszerű egy közelítő megoldást választani. Pl. a Rayleigh-féle, energiamódszeren alapuló közelítő megoldással² az alábbi eredményt kapjuk:

$$\omega_n(F) = \omega_n(0) \sqrt{1 + \gamma_n \frac{F}{Ebh} (1-\nu^2) \left(\frac{l}{h}\right)^2}$$

¹ Timosenko S. P. – D. H. Young – W. Werner: Vibrations problems in engineering, John Wiley & Sons 4th ed. 1974, chapter 5.

² Shames I. H. – C. I. Dym: Energy methods and finite elements methods in structural mechanics, McGraw-Hill, New York, 1985, chapter 7.

ahol

$$\omega_n(0) = \frac{\alpha_n^2 h}{\sqrt{12} l^2} \sqrt{\frac{E}{\rho(1-\nu^2)}}$$

jelenti az $F=0$ erőhöz tartozó n -edik rezonanciafrekvenciát.

A megoldásban n jelöli a tartón kialakuló állóhullámok rendszámát, α_n és γ_n pedig az n rendszámtól függő együtthatókat az alábbi táblázat szerint:

n	α_n	γ_n
1	4,730	0,2949
2	7,834	0,1453
3	11,00	0,08119
4	14,14	0,05155
5	17,28	0,03553

Az $\omega_n(F)$ függvény közelítésének pontossága jobb, mint 0,5%, ha teljesül a

$$\frac{\gamma_n F l^2 (1-\nu^2)}{12EI} < 1 \text{ feltétel}$$

Az $\omega_n(F)$ függvény nemlineáris (négyzetgyökös), linearitási hibája és érzékenysége is erősen függ az l/h hányadostól. A technika mai szintjén l/h maximális értéke 100, esetleg elérhető határértéke 1000 lehet. Növelését az érzékenység javítása indokolja.

Az $\omega_n(F)$ függvények (statikus karakterisztikák) ábrázolásához – a konkrét méretektől való függetlenítés érdekében – viszonyítási alapként tekintünk az

$$\omega_1(0) = \frac{\alpha_1^2 h}{\sqrt{12} l^2} \sqrt{\frac{E}{\rho(1-\nu^2)}}$$

$F=0$ erőhöz tartozó, alapharmonikus rezonanciafrekvenciát és a

$$\sigma_v = \frac{E}{(1-\nu^2) \left(\frac{l}{h}\right)^2}$$

vonatkoztatási feszültséget. Mivel az F/bh hányados jelenti az érzékelőben a mérendő F erő hatására keletkező σ feszültséget, a statikus karakterisztikák a fenti jelölésekkel az

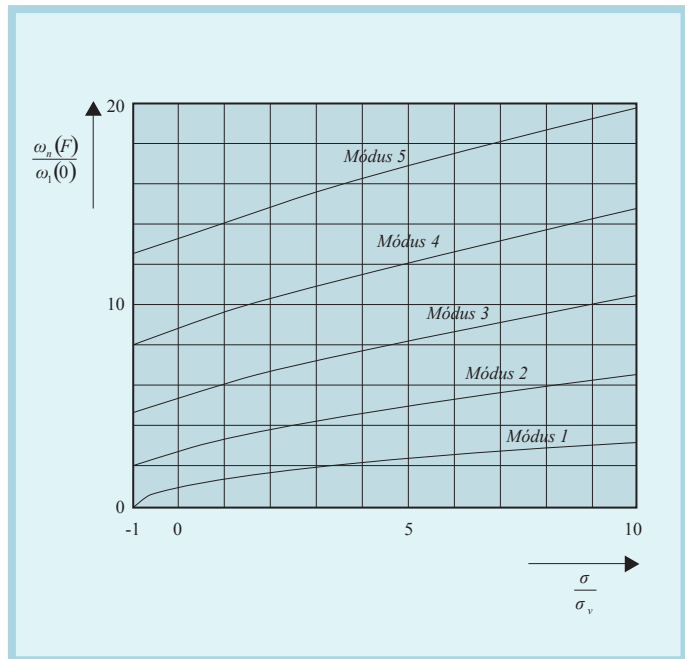
$$\frac{\omega_n(F)}{\omega_1(0)} = \left(\frac{\alpha_n}{\alpha_1}\right)^2 \sqrt{1 + \gamma_n \frac{\sigma}{\sigma_v}}$$

alakba mennek át, amelyeket különböző n értékekre a 5. ábrán tüntettünk fel³.

Megjegyzés

Természetesen más közelítő feltételezésekkel más megoldást kapunk⁴.

³ M. Elwenspoek – R. Wiegink: Mechanical Microsensors, Springer-Verlag, Berlin, Heidelberg, New York 2001, 9. chapter

5. ábra A két végén befogott prizmatikus rezonátor statikus karakterisztikái a rezgés különböző módusainál

Az irodalmi forrás szerint:

$$\omega_n(F) = \omega_n(0) \sqrt{1 + \frac{1}{a^3} \tanh\left(\frac{a}{2}\right) \left[a \tanh\left(\frac{a}{2}\right) - 2 \right] \frac{l^2 F}{2EI}}$$

ahol

$$\omega_n(0) = \frac{a^2}{l^2} \sqrt{\frac{EI}{\rho bh}} \quad \text{és} \quad a = \frac{1+n}{2}$$

A többi jelölés jelentése megegyezik az előbbieken alkalmazott jelölésekkel. Látható, hogy az eredmény az előbbihez nagyon hasonló. Eltérés mindössze a rezgés módusainak a figyelembevételében van.

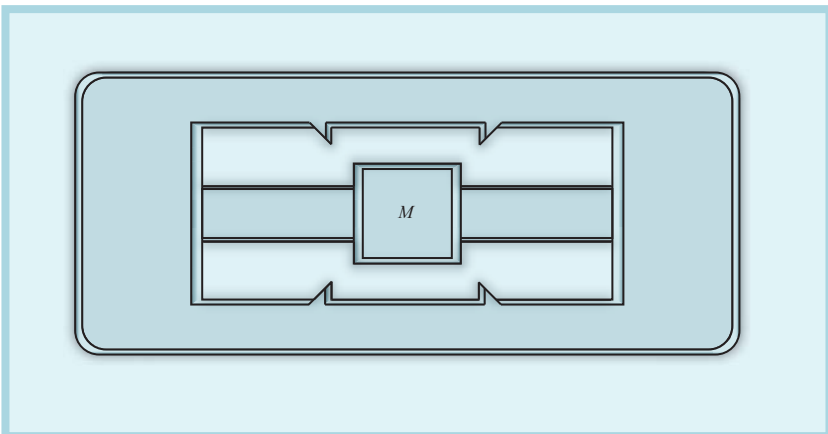
A statikus karakterisztikát befolyásoló tényezők közül a levegő csillapító hatását, valamint a hőmérsékletet kell megemlítenünk.

Levegővel csillapított, tranzverzálisan rezgő tartó (nyomásfüggés)

Az eddigiekben hallgatólagosan feltételeztük, hogy a rezgő tartó vákuumban van. Mivel – mint a későbbiekben látni fogjuk – a folyamatos működés fenntartása érdekében a súrlódási veszteségek kompenzálásához külső forrásból energiapótlásra van szükség, a valóságos viszonyok között a rezgést végző rúd-nak a környezetében lévő gázmolekulák kiegészítő tömegét is rezgésbe kell hoznia, azt gyorsítani kell. A vizsgálathoz $F=0$ terhelésmentes esetet tételezünk fel, és figyelmen kívül hagyjuk a csillapítást. Ezek a hatások ugyanis a tömegtől (sűrűségtől) függetlenek. Ilyen körülmények között a tartó rezgését leíró homogén differenciálegyenlet

$$\frac{EI}{(1-\nu^2)} \frac{\partial^4 \zeta(x, t)}{\partial x^4} + (\rho bh + m) \frac{\partial^2 \zeta(x, t)}{\partial t^2} = 0$$

⁴ W. Göpel – J. Hesse – J. N. Zemel: Sensors A comprehensive Survey, Weinheim, New York, Basel, Cambridge, Tokyo, vol. 7. (Mechanical Sensors) 12. chapter

A hőmérséklet hatása

A rezonanciafrekvencia hőmérsékletfüggésének két oka van. Egyrészt a hőtágulásból kifolyólag megváltoznak a geometriai méretek, másrészt megváltoznak a rugalmassági együtthatók.

Analitikus kifejezésekhez csak konkrét kialakítások elemzésével lehet eljutni. A hőmérsékletfüggés vizsgálatához induljunk ki az 6. ábrán látható, Si-egykristályból készült érzékelőből, amelyik az eddig vizsgált egyszerű, befogott tartótól abban különbözik, hogy közepén van egy M nagyságú tömeg. Ennek a rezgőrendszernek az alarezonancia-frekvenciáját az

6. ábra Si-ból készült, két végén befogott prizmatikus tartó, közepén egy M -nagyságú tömeggel

alakú lesz, ahol m [kg/m] jelöli a mozgásba hozott gáz hosszegységre eső tömegét. Értékére a szakirodalomban különböző közelítések találhatók Pl. az egyik legegyszerűbb közelítés⁵:

$$m = \frac{\pi \rho_g b^2}{2} ,$$

ahol ρ_g [kg/m³] jelöli a gáz sűrűségét, amely a

$$\rho_g = \frac{p}{RT}$$

általános gáztörvényből számítható (R [J/K·kg] az egyetemes gázállandó és T [K] az abszolút hőmérséklet). A gondolatmenetből következik, hogy izotermikus viszonyok között a rezgő tartó rezonanciafrekvenciái a környező gáz (levegő) nyomásának a függvényei, amelyeknek analitikus kifejezése a behelyettesítés után:

$$\omega_n(0) = \frac{\alpha_n^2 h}{\sqrt{12} l^2} \sqrt{\frac{Ebh}{\left(\rho bh + \frac{\pi b^2}{2RT} p\right) (1-\nu^2)}} .$$

Látható, hogy a környezeti nyomás növekedésével a rezonanciafrekvenciák csökkennek, mértékükre szolgáljon a szakirodalomból származó adat: kvarcból készült rezgő tartó $n=1$ -hez tartozó rezonanciafrekvenciájának atmoszférikus nyomás környezetében mérhető nyomásérzékenysége 0,37 ppm/mbar⁶. A konstrukciós kialakításoknál ezt a környezeti hatást célszerű figyelembe venni.

Megjegyzés

A sűrűség-, ill. a nyomásfüggés ismertetett hatásmechanizmusa egyébként alkalmas arra is, hogy gázok (levegő) folyamatos sűrűség- és nyomásméréséhez érzékelőket alakítsunk ki. Erre példákat az alkalmazástechnikai fejezetben láthatunk.

⁵ Christen, M.: Air and gas damping of quartz tuning forks, Sensors and Actuators 4 (1983) p. 555.

⁶ Kokubun, K. – Hirata, M. – Murakami, H. – Toda, Y.: Frequency dependence of a quartz oscillator on gas pressure, J. Vac. Sci. Technol. A3 (6) 1985 p. 2184.

$$\omega_1(0) = \sqrt{\frac{24EI}{M \left(\frac{l}{2}\right)^3}}$$

egyenlet fejezi ki, amelynek hőmérsékletfüggését implicit formában ($I=bh^3/12$ behelyettesítésével) az

$$\omega_1(0, \vartheta) = \sqrt{\frac{16}{M} E(\vartheta) \frac{b(\vartheta)h^3(\vartheta)}{l^3(\vartheta)}}$$

alakban írhatjuk fel. A kifejezés egy ϑ_0 hőmérséklet körüli kis változásokra jobban áttekinthető alakra is hozható. A részletesszámítások mellőzésével a rezonanciafrekvencia hőmérséklet-érzékenysége ($F=0$ erőnél):

$$\frac{d\omega_1(0, \vartheta)}{d\vartheta} = \frac{1}{2} \omega_1(0, \vartheta_0) (\alpha + \beta) ,$$

ahol

α az izotrópnak feltételezett lineáris hőtágulási együttható és

$$\beta = \frac{1}{E(\vartheta_0)} \frac{dE(\vartheta)}{d\vartheta}$$

a ϑ_0 hőmérséklet környezetében az E (Young-féle) rugalmassági modulus hőmérsékleti együtthatója.

Si-egykristály esetén $\alpha \approx 2,33 \cdot 10^{-6} \text{ } 1/^\circ\text{C}$ és $\beta \approx -70 \cdot 10^{-6} \text{ } 1/^\circ\text{C}$, amiből megállapítható, hogy a rugalmassági modulus hőmérsékletfüggése lényegesen nagyobb szerepet játszik a rezonanciafrekvencia driftjében, mint a geometriai adatok megváltozása.

A folytatásban áttekintjük a használatos oszcillátorok típusait, majd alkalmazási példaként megvizsgáljuk a rezgőhúros erőmérők, a rezgőhengeres nyomásmérők és sűrűségmérők különböző típusait, továbbá kitérünk az áramlásmérési gyakorlatban egyre nagyobb szerepet játszó Coriolis-áramlásmérők egyik korszerű típusának az ismertetésére is.

(Folytatjuk!)

editor@magyar-elektronika.hu